

Pamćenje Krakovskih židova u poslijeratnim autobiografskim zapisima odabranih autorica

Topić, Martina

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:989896>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ZAPADNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOSTI
KATEDRA ZA POLJSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST
Ak. god. 2019./2020.

Martina Topić

**Pamćenje krakovskih Židova u poslijeratnim
autobiografskim zapisima odabranih autorica**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Dalibor Blažina

Zagreb, 2019.

Jesteśmy tworem naszych wspomnień i nasza świadomość jest funkcją naszej pamięci. Ta nasza przeszłość domaga się od nas upamiętania i pragnienie upamiętania przeszłości stale znajduje wyraz w naszych poczynaniach. Między innymi, znajduje go w literaturze.

Marek Zaleski, *Formy pamięci*

Sadržaj

Uvod	1
1. Židovi u Krakovu	2
2. Židovi i književnost.....	4
2.1. Autobiografski zapisi.....	5
2.2. Pamćenje i književnost	6
2.3. Grad kao mjesto sjećanja	8
3. Analiza odabranih djela.....	10
3.1. Svakodnevice.....	11
3.1.1. 1. krug: dom	11
3.1.2. 2. krug: najbliže društveno okruženje	18
3.1.3. 3. krug: gradski prostor	20
3.2. Emigracija.....	23
3.3. Povratak	25
3.3.1. 1. krug: gradski prostor	26
3.3.2. 2. krug: <i>milieu de mémoire</i>	27
3.3.3. 3. krug: dom?	28
Zaključak.....	30
Bibliografija	31
Sažetak	33

Uvod

Prije Drugog svjetskog rata Krakov je bio dom velikom broju Židova. Miran život i sretno djetinjstvo prekinuli su rat i njemačka okupacija grada. Velik broj Židova to razdoblje nije preživio, a većina onih koji jesu, odlučila se na emigraciju. Danas postoji velik broj tekstova koji se odnosi na njihov život u Krakovu. Nakon rata počinju se objavljivati djela posvećena židovskoj zajednici stradaloj u holokaustu, a među njima su i autobiografije pojedinaca koji su rat proživjeli u Krakovu, getu i logorima, a povratak u grad godinama nakon potaknuo je njihovu želju da, uz pomoć vlastitog pamćenja, pokušaju rekonstruirati nekadašnji život te u Krakovu ponovno pronaći svoj izgubljeni dom.

Za potrebe ovoga rada analizirani su autobiografski zapisi koji govore o sudbini određenih osoba. Okosnica ovoga rada bilo je pamćenje. Proučavano je kakvo je pamćenje onih Židovki koje su preživjele holokaust, a godinama nakon rata odlučile su svoje pamćenje prenijeti na papir. Cilj rada je, analizom odabranih autobiografskih zapisa poljskih Židovki nastalih nakon Drugog svjetskog rata, predstaviti njihovo sjećanje na život u Krakovu prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, prikazati njihovo pamćenje doma, obitelji, prijatelja, grada, atmosfere u gradu i školovanja. Odabrana su djela četiriju autorica koje su rođene između 1923. i 1938. godine te su se rodile i/ili živjele u Krakovu u vremenu prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon rata većina autorica vratila se u Krakov i ondje ostala te se nekoliko godina kasnije odlučila na emigraciju. One koje su emigrirale, nekoliko godina poslije doći će u posjet Krakovu.

Prvo poglavlje rada odnosi se na kratku povijest Židova u Krakovu. U drugome poglavlju, uz pomoć stručne literature, definirano je nekoliko ključnih pojmova. Sljedeće poglavlje, podijeljeno na manja potpoglavlja, odnosi se na analizu odabranih djela. Rad završava zaključkom u kojemu su ukratko sažete najvažnije misli provedene analize. Na kraju rada nalazi se popis korištene literature i izvora te sažetak rada s ključnim riječima.

1. Židovi u Krakovu

Prvi Židovi na područje Poljske dolaze kao trgovci u 9. i 10. stoljeću (Wirtualny Sztetl a). Ne postoje pouzdani podaci o židovskom naseljavanju u ranom srednjem vijeku pa se pretpostavlja da su u početku bili samo povremeni gosti (*ibid.*). Krajem 12. stoljeća Židovi počinju naseljavati poljske zemlje (Wirtualny Sztetl b). Zbog velike ekonomske krize koja je zahvatila Europu te „relativne prenapučenosti“, Židovi se počinju seliti na istok Europe (*ibid.*).

U 11. stoljeću prvi Židovi dolaze u Krakov te naseljavaju prostor nedaleko od Wawela (Galas, 2013). Iz tog razdoblja sačuvano je malo dokumenata. Tek u dokumentima iz polovice 13. stoljeća pronalazimo informacije o djelovanju rabina Jakuba Sware u Krakovu (*ibid.*). Najveći broj prvih Židova došao je s njemačkih prostora u potrazi za sigurnijim uvjetima života. Kralj Kazimir Veliki 1334. godine Židovima je dao privilegije koje su jamčile osnovna prava, vjersku i trgovinsku slobodu, a oni su se podredili kralju (*ibid.*). Sljedeće godine kralj Kazimir Veliki osnovao je grad Kazimierz, zidinama odvojen od Krakova te se velik broj Židova ondje preselio. Židovska populacija koja je ostala u Krakovu često je zbog trgovine bila u sukobu s Poljacima. Nakon požara 1495. godine velik dio Židova napustio je Krakov te se preselio u Kazimierz koji je od tada poznat kao „židovski grad“ (*ibid.*). U 15. i 16. stoljeću u grad je došao velik broj Židova iz Češke i Moravske. Početak 15. stoljeća obilježili su sukobi krakovskih i čeških Židova. Sredinom stoljeća u Kazimierzu Židovi izgrađuju Staru sinagogu, a s vremenom izgrađuju i druge sinagoge i groblja te grad postaje važno intelektualno središte poljskih Židova (Martin, 2004: 32). Početkom 16. stoljeća u Kazimierzu su otvorene prve tiskarnice u Poljskoj gdje su tiskane knjige na hebrejskom jeziku i jidišu (Galas, 2013). Židovska općina Kazimierza postala je uzor svi ostalim židovskim općinama u Kraljevstvu. Krakov je za Židove postao važan regionalni centar u Istočnoj Europi te je često zvan Jeruzalem Galicije (Martin, 2004: 32). Početkom 19. stoljeća Kazimierz gubi status grada te postaje dio Krakova, a austrijske vlasti ne priznaju Židovima dotadašnji status i privilegije (Galas, 2013). Stoljeće je obilježeno sukobima između ortodoksnih i modernih Židova, a 1897. godine pojavljuje se cionizam¹. Za razliku od cionista koji su promicali ideju stvaranja židovske države ravnopravne s drugim svjetskim državama, djelovala je i židovska

¹ Židovski nacionalni pokret koji je promicao ideju stvaranja židovske države u Palestini. Vidi Cionizam. *Hrvatska enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11906>. Pristup: 11.6.2019.

radnička partija Bund koja se zalagala za autonomiju Židova u postojećoj državi (Švob, 1995: 245).

Njemačkim napadom na Poljsku 1. rujna 1939. godine započinje Drugi svjetski rat. Pet dana kasnije Krakov je okupirala njemačka vojska, a tadašnja uprava grada odlučila se za predaju bez borbe s ciljem da se ne naudi stanovništvu i infrastrukturi. Od prvih dana njemačke okupacije vlasti su nastojale odvojiti i označiti židovsko stanovništvo (Grądzka-Rejak: 2016: 40). Jedan od prvih pravnih koraka bilo je osnivanje Židovskog vijeća, tzv. *Judenrat* koje se sastojalo od 23 člana, a glavna zadaća bila je primanje i provođenje propisa njemačkih vlasti. Propisi zadiru u sve sfere života Židova. Uvodi se prinudan posao, zatvaraju se škole, označavaju radnje, ograničava se kretanje stanovništva, uvodi se obveza nošenja Davidove zvijezde na ramenu, a na kraju se donosi odluka o fizičkom „odvajanju“ Židova. U ožujku 1941. godine na području Podgórze² Nijemci osnivaju geto. Geto se nalazio na površini oko 20ha, a granice su bile sljedeće: na sjeveru rijeka Visla, Plac Zgody i ulica Solna, na jugu ulica Rękawka, na zapadu ulice Limanowskiego, Lwowska, Janowa Wola, Traugutta (nije bila u getu), a na istoku ulica Węgierska. Postojala su četiri ulaza u geto. Kroz geto je prolazio tramvaj broj 3, no nije se zaustavljao, a s vremenom je geto optočeno zidinama. Podaci pokazuju da je u jednom trenutku na prostoru geta živjelo sveukupno 17.163 osobe (*ibid.* 59). Donošenje *Konačnog rješenja židovskog pitanja* označavalo je preseljenje Židova u logor Płaszów³ koji je najprije funkcionirao kao radni, a zatim kao koncentracijski logor do jeseni 1944. godine.

Na prijelomu 19. u 20. stoljeće u Krakovu je živjelo oko 25.000 Židova, što je činilo oko 28% ukupne populacije (Galas, 2013). Prema podacima iz 1921. godine, 45.229 stanovnika Krakova izjašnjava se da je židovske vjere, od kojih 18.058 je poljske nacionalnosti (Martin, 2004: 50). Deset godina kasnije 56.515 stanovnika izjašnjava se da je židovske vjere, a kao dokaz nacionalnosti uzima se jezik o čemu nema informacija. Prema procjenama židovskog povjesničara i demografa Jacoba Lestchinskog 41,3% koristi se jidišem, a 39,8% hebrejskim jezikom (*ibid.*). Neposredno prije rata u Krakovu je živjelo 70.000 Židova, nakon rata 4.282 Židova, a početkom devedesetih nekoliko stotina (Holocaust Encyclopedia).

² Podgórze. Dio Krakova smješten pokraj desne obale Visle.

³ Nalazio se na prostoru Podgórze i Wole Duchacke.

2. Židovi i književnost

Na samom početku analize potrebno je definirati nekoliko osnovnih pojmova: židovska književnost, poslijeratna književnost, autobiografija, pamćenje. Kao što je ranije navedeno, proučavani su autobiografski zapisi krakovskih Židovki pisani na poljskom jeziku, a koji su nastali nakon Drugog svjetskog rata. Odabrana djela prvi su puta objavljena u razdoblju između 1991. i 2015. godine.

Židovska književnost definira se kao književnost koja obuhvaća književne tekstove pisane na hebrejskom jeziku i jidišu (Encyklopedia PWN). Kao dodatno objašnjenje navodi se poljsko-židovska književnost koja je u međuratnom razdoblju u Poljskoj bila poseban umjetnički i kulturni fenomen, a obuhvaća tekstove židovskih autora pisane na poljskom jeziku namijenjene židovskom čitatelju te je zbog svog kulturno-heterogenog karaktera sastavni dio višejezičnog židovskog stvaralaštva i poljske književnosti. Holokaustom nestaje poljsko-židovska književnost u Poljskoj, ali se nastavlja poljskim tekstovima u Izraelu. Mieczysław Dąbrowski (Dąbrowski, 2011: 4-5) drži da pisce koji su pisali na poljskom jeziku treba prepoznati kao poljske jer su pišući na poljskom jeziku ušli u poljsku književnost. Dąbrowski također smatra da nije važno otkriti tko je Židov u poljskoj književnosti, nego je važno pokazati da je poljska književnost zahvalna svim piscima koji su odabrali poljski jezik i njime se umjetnički izražavali.

Poslijeratna književnost obuhvaća djela pisana nakon Drugog svjetskog rata. Poslijeratna autobiografska židovska književnost izgrađena je sljedećim slijedom: predratni život – rat – poslijeratni povratak domu – priprema za odlazak i emigracija – život u novoj zemlji – povratak (Kaźmierska, 2008: 290). Svaki takav tekst ne sadržava sve navedene elemente (Stępień, 2018: 21). Odabir ovisi ponajprije o autorovoj biografiji te njegovom književnom odabiru. Neki tekstovi sadržavaju fragmente autorove biografije, dok drugi otkrivaju povijest uz pomoć obiteljskih priča. Analizirana djela sadrže navedene elemente te je najviše dijelova vezano uz razdoblje oko Drugog svjetskog rata.

Nekoliko mjeseci nakon Drugog svjetskog rata počinju se objavljivati dokumenti i članci (Grądzka-Rejak, 2016: 8-14) povezani sa sudbinom Židova u Krakovu u razdoblju od 1939. do 1945. godine. Od kraja četrdesetih godina pa do pada komunizma većinom se objavljuju publicistički tekstovi vezani uz određene trenutke rata, a od kraja osamdesetih godina pojavljuju se memoarski i biografski tekstovi. S vremenom su se počela objavljivati

biografska djela koja su napisali preživjeli Židovi. Pojava velikog broja takvih tekstova vezana je uz dramatično razdoblje rata kroz koje su autori prošli (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 312). Krešimir Nemeč navodi kako je rat „svojom destrukcijom pokrenuo proizvodnju tekstova koji se bave upravo duhovnom dimenzijom pripadnosti gradu, pamćenjem prostora, prisutnošću grada u autobiografijama i osobnim pričama pojedinaca“ (Nemeč, 2010: 28 navedeno u Sablić Tomić i Ileš, 2011: 312). Tekstovi analizirani u ovome radu bave se upravo time. Nastali su temeljem pamćenja pojedinca, a grad u cijeloj priči zauzima posebno mjesto.

2.1. Autobiografski zapisi

„Moj život je u mojim knjigama. Pisanje mi služi za dokumentiranje mojih iskustava.“⁴ (Akavia, 2005: 11)

Čovjek ponekad ima potrebu pisati o sebi, svojim osjećajima, razmišljanjima i željama. Često takvi tekstovi imaju i dokumentarni karakter jer autor piše o nečemu što je u određenom trenutku bitno. Autobiografiju jednostavno možemo definirati kao prozni tekst čija je tema opis života (Grgić, 2016: 190). Marek Zaleski (Zaleski 2004, 66) navodi da istraživači autobiografije autobiografskim tekstom drže onaj tekst koji pokazuje namjeru biti takvim, realizira konvenciju neovisno o tome radi li se o istini ili ne. Nadalje, Zaleski navodi da je autobiografska istina metafora autorove osobnosti te nastaje tijekom priče, u procesu autokreiranja i spoznavanja samoga sebe, a autobiografija je, osim što je umjetnost pamćenja i mašte, prije svega razgovor između autora i čitatelja. Biografski rad nad vlastitim emocijama započinje u trenutku napuštanja rodnog mjesta te traje nekoliko godina i obuhvaća prošla i buduća iskustva (Kaźmierska, 2008: 30). U autobiografskim zapisima stvarnost je naizgled prisutna kao zapis koji dokumentira prošlost. To nije preživljena prošlost, već ispričana, autobiografska činjenica koju diktira želja sadašnje svijesti autora (Zaleski, 2004: 65). Autor izgrađuje vlastitu stvarnost koja ne mora nužno odgovarati istini (Grgić, 2016: 201). Dovoljno je da je svjestan složenosti i nepotpunosti procesa (re)konstruiranja uspomena, a imenovanje složene granice između autentičnih uspomena i dopisane priče nije najvažnije (Kaźmierska, 2008: 43). Protokom vremena sjećanje pojedinca gubi na vjerodostojnosti te je stavljeno u okvire trenutka pisanja i objave, a koji trebaju opravdati pojedine autorove postupke (Grgić,

⁴ Sve citate preuzete iz analiziranih djela prevela sam s poljskog jezika na hrvatski.

2016: 202). Helena Sablić Tomić navodi da se o vlastitom životu najčešće piše s određenim vremenskim razmakom te odnos između stvarnog života i pripovijesti o njemu upućuje na odnos stvarnog i fikcijskog vremena, a autor autentičnim tekstom pokušava identificirati vlastitu prošlost i pronaći vlastiti identitet (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 312). Svaka rekonstrukcija prošlosti zahtijeva rad. Rekonstrukciji prošlosti (Zaleski, 2004: 7) pristupa se sa znanjem što se dogodilo poslije. Rekonstruirana prošlost razlikuje se od one prošlosti koja je bila jer je pamćenje uvijek djelomično i sklono cenzuriranju neugodnih činjenica, odnosno amneziji. Kada se nečega prisjećamo, prošlost nije uvijek ista i uspoređujući je sa sadašnjošću ne predstavlja ono što je bilo. Stvarnost, koja se ponovno vraća u pamćenju, javlja se sa zakašnjenjem zbog čega je izraženije ono što je predstavljeno, a kada književnost pokušava predstaviti stvarnost, najuspješnija je onda kada se služi figurom ponavljanja i prisjećanja (*ibid.*).

Kaja Kaźmierska (Kaźmierska, 2008: 15) drži da autori autobiografija često pišu u želji da zatvore krug, tj. jedno razdoblje svog života. Za njih je to iznimno važno jer je njihova biografija poremećena, a cjelovitost je njihovih iskustava narušena. Monika Stępień (Stępień, 2017: 258) razrađuje to razmišljanje te prema njoj cilj povratka uglavnom je obiteljski dom. Opis posjete domu čini kulminacijski dio priče o povratku. Dom se nalazi u središtu koncentričnog sustava krugova. Krugovi oslikavaju slojeve iskustva povratka – od susreta s gradskim prostorom preko pokušaja pronalaska *milieu*⁵, odnosno rekonstrukcije društvenog okruženja, a samim time i područja sjećanja pa sve do pronalaska doma.

2.2. Pamćenje i književnost

Pamćenje je skup pohranjenih informacija, aktivnosti i funkcija. Nadalje, ono je interpretacija prošlosti i nastojanje da se prošlosti pruži značenje koje može biti promjenjivo zbog čega je ono uvijek dinamično i aktivno (Ćurković, 2009: 610). Pojmovi pamćenje i sjećanje često se koriste kao sinonimi. Prema Heleni Sablić Tomić i Tatjani Ileš (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 304) pamćenje je širi pojam u odnosu na sjećanje. Ono je poput prostora koje obuhvaća sveukupno znanje i iz kojega se, uz pomoć dijelova pamćenja, konstruira sjećanje. U odnosu pamćenja prema književnosti postoje dvije vrste: biografsko ili

⁵ *Milieux de mémoire*, središte pamćenja. Vidi Nora, Pierre. 1989. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“. U: *Representations*, 26, str. 7.

autobiografsko (individualno) i kulturno (kolektivno) pamćenje (*ibid.* 306). Autobiografsko pamćenje sastoji se od iskustava koje pojedinac sakuplja tijekom svog života te je kao takvo ponajprije iskustvo, a ne znanje o prošlosti. Ono je verzija slike prošlosti te je uvjetovano osobnim tijekom života i širim društveno-kulturnim kontekstom koji oblikuje način pamćenja i reprodukciju iskustava prilikom čega osobni podatci označavaju određivanje individualne perspektive i sugeriraju konstantni rad na iskustvima koja se (re)interpretiraju (Kaźmierska, 2008: 89). Autobiografsko pamćenje javlja se u ranijim fazama čovjekova života, a već u drugoj godini života javlja se kognitivno. Ipak, autobiografsko pamćenje svoj razvoj doživljava u predškolskoj dobi (Grgić, 2016: 192). Autobiografski zapisi analizirani u ovome radu najvećim dijelom odnose se na najranije trenutke života autorica s obzirom na to da su rođene nekoliko godina prije Drugog svjetskog rata (najstarija je Irena Bronner rođena 1923. godine, a najmlađa Roma Ligočka rođena 1938. godine). Kada autor autobiografije piše o sebi kao o djetetu, ta ispričana povijest postaje priča o djetetu koje svoj život pokušava proživjeti kao priču (Zaleski, 2004: 67).

J. R. Gillis drži da pamćenje održava osnovno značenje osobnog i kolektivnog identiteta te očuvanje istovjetnosti u vremenu i prostoru pa je ono što pamtimo određeno identitetom koji smatramo vlastitim (Gillis, 1994: 3 navedeno u Kapralski, 2010: 11). Pamćenje se može promatrati kao mehanizam spoznaje osobnog identiteta jer pojedincu omogućava da prepozna samog sebe i posjeduje svijest o sebi. Identitet je širi od pamćenja koje je samo jedna od odrednica čovjekovog identiteta (Ćurković, 2009: 620). Identitet odabire sjećanja i daje prednost jednim uspomnama pred drugim te oblikuje pamćenje koje istovremeno oblikuje identitet, no sadrži više podataka nego što je identitetu potrebno (*ibid.* 612). Kao temelj identiteta pojedinca prepoznaje se autobiografsko pamćenje koje je izvor nastanka autobiografskih tekstova (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 312). Identitet izgrađuje funkcijsko pamćenje (Ćurković, 2009: 612) koje u svijest doziva dio sadržaja pamćenja. Uloga funkcijskog pamćenja je odrediti koje povijesne činjenice su bitne, pune smisla, a koje predstavljaju skup činjenica. Pojedinac povezuje uspomene i iskustva, a pamćenje daje smisao događajima koji se stabiliziraju i time učvršćuju pamćenje. Najvažniji pokretač ljudskog pamćenja su osjećaji jer biografska iskustva zajedno sa snažnim emocijama u biografiji imaju status nezaboravljenih „nakupina iskustava iz prošlosti“, tj. uspomena (Kaźmierska, 2008: 40).

Književnost kao prostor kulturno-povijesne memorije prepoznaje se kao nositelj i temelj osobnog i kolektivnog pamćenja prilikom čega kulturno pamćenje, autobiografsko na

mikrorazini i kolektivno na makrorazini, može sačuvati identitet pojedinca ili zajednice (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 303). Nadalje, u trenutcima čovjekove ugroze ono može sačuvati identitet pojedinca. Pamćenje ima ulogu stvaratelja i posrednika u kreiranju slike prošlosti i sadašnjosti te sudjeluje u stvaranju književnog i umjetničkog predstavljanja (Zaleski, 2004: 5). Ono prolazi kroz proces rekonstrukcije i postaje više stvar bilježenja (Nora, 1989: 13). Analizirane autorice u svojim autobiografskim zapisima pokušavaju rekonstruirati nekadašnji život uz pomoć pamćenja. Književni kadar pamćenja portret je trenutka u kojem se prošlost vraća kao slika, a ono što se događa u kadru izlazi izvan granica samog predstavljanja (Zaleski, 2004: 51). Književnost postoji kao virtualan prostor u kojemu se odvija predstava (*ibid.* 173). Autorice prisjećanjem pokušavaju popuniti unutrašnju prazninu te vratiti nekadašnji, oduzeti život u čijem se centru nalazi dom koji je izgrađen od obitelji. Dom i obitelj u stvarnosti više ne postoje, no pisanjem ih autorice žele zadržati. U pokušaju povratka onoga što je neizrecivo i odsutno, književnost zadržava ono trenutačno odsutno te uz pomoć jezika kao sredstva spajanja postajemo svjesni što je praznina, koja može biti osobno iskustvo, ali može označavati i bol zbog gubitka bližnjih (*ibid.*).

2.3. Grad kao mjesto sjećanja

Mjesto je jedna od osnovnih dimenzija doživljaja i interpretacije biografskih iskustava prilikom čega nije riječ samo o prisutnosti na točno definiranom geografskom prostoru, nego o vlastitom odnosu prema mjestu (Kaźmierska, 2008: 50). Upravo je ukorjenjivanje u svom prostoru posljednji element u trenutku aktivacije biografskog pamćenja (*ibid.* 334).

„Postoje *lieux de memoire*⁶, mjesta sjećanja, jer više ne postoji *milieux de memoire*, središte sjećanja.“ (Nora, 1989: 7)

Mjesta sjećanja (*ibid.* 12-19) ponajprije su ostatci, jedinstven oblik u kojem preživljava komemorativna svijest o povijesti koja sjećanje treba jer ga se odrekla. *Lieux de memoire* jednostavna su, prirodna i konkretna, ali i dvosmislena i apstraktna. Nadalje, ona su mjesta u tri smisla riječi: materijalnom, simboličkom i funkcionalnom. Ona mogu biti

⁶ Pierre Nora termin *lieux de memoire* nije konkretno definirao, ali ga je razumio kao institucionaliziranu formu kolektivnih uspomena prošlosti. Mjesto sjećanja za njega je moglo biti povijesni arhiv ili spomenik junaku, ali i privatni stan u kojem se najčešće susreću veterani. Riječ je o mjestu u doslovnom značenju u kojem različite društvene skupine stvaraju svoje uspomene i smatraju ih neraskidivim dijelom svoje osobnosti. Mjesta sjećanja mogu biti shvaćena i metaforično, kao znakovi i simboli koji imaju važnost jer su deponij prošlosti. Vidi: Szpociński, Andrzej. 2004. „Miejscza pamięci (lieux de memoire)“. U: *Teksty Drugie*, 4, str. 11-15.

građevine, predmeti, iskustva. Upravo iskustva pojedinca prikupljena u različitom vremenu i prostoru mogu činiti polaznu točku u njegovu pripovijedanju, a taj početak najčešće su gradovi (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 308). Prema Renate Lachmann grad se u književnosti pojavljuje kao skup međusobno povezanih mjesta u kojima su akumulirane slike povijesti, kulture i iskustva prilikom čega se one unose u zadani prostor poretka te kada grad postane simulakrum-grad, dobiva fiktivnu dimenziju kao mjesto sjećanja (Lachmann, 2002: 215-217 navedeno u Sablić Tomić i Ileš, 2011: 307). Gradove ne čine samo ulice i građevine, grad su sudbine, uspomene i sjećanja. U međuprostoru autorskog sjećanja konstruirao se tekst u kojemu grad čini važan dio strukture (*ibid.* 320). Ipak, zbog selektivnog karaktera osobnog pamćenja, grad na temelju autorova sjećanja nije vjerna kopija originala, nego je reproduciran temeljem onoga što je u danom trenutku za autora bitno (*ibid.* 313). Slično je i s pamćenjem i prostorom gdje prostor sadržava akumulirana povijesna iskustva koja se nadograđuju slojevima minulih događaja koji su toliko značajni da su očuvali svoj pečat u prostoru i preživjeli u njegovu rasporedu (Kapralski, 2010: 11). Kao takav, prostor ima funkciju „modela nečega“ – prezentacije zapamćene prošlosti (*ibid.*). Korištenje vanjskog prostora kao elementa pamćenja i poticaj aktivacije uspomena povezano je s tragedijom i potrebom preživjelih da u žrtvi pronađu svoje rođake (*ibid.* 9). Prostor ima aktivnu ulogu i onda kada se ništa ne „događa“ jer njegova prisutnost utječe na pojedinca te oko prenesenih značenja iz prošlosti stvara auru stvarnosti i prirodnosti (*ibid.* 29). Upravo zbog toga prostor čini memorijski okvir u složenoj strukturi percepcije vremena, kronologije, vizije povijesti, simbola, fizičkih mjesta i sl. koji zajedno djeluju da bi organizirali naše misli i nesvjesne emocije povezane s prošlošću (*ibid.*). Autori, povratkom u prošlost i predstavljanjem prostora kojega pamte, vode čitatelja na mjesta koja tvore prirodan oblik intuicije vidljivog pamćenja, a ono što je zapisano u pamćenju o mjestu, znak je identifikacije s vlastitom poviješću i geografijom autora (Zaleski, 2004: 40).

3. Analiza odabranih djela

Glavni kriterij odabira djela bila je povezanost autora s gradom u određenom vremenskom razdoblju. Miriam Akaviu (1927.-2015.), Irenu Bronner (1923.), Romu Ligočku (1938.) i Joannu Olczak-Ronikier (1934.) povezuje jedan grad, a to je Krakov. Navedene autorice podrijetlom su Židovke, rodile su se i odrasle u Krakovu, osim Joanne Olczak-Ronikier koja se rodila u Varšavi te su vrijeme oko Drugog svjetskog rata provele u Krakovu. Nekoliko godina nakon rata emigrirale su iz Krakova (Irena Bronner 1957., Roma Ligočka 1965.), osim Joanne Olczak-Ronikier koja i danas živi u Krakovu te Miriam Akavie koja je grad napustila odmah nakon rata. One koje su grad napustile, nekoliko godina kasnije doći će u posjet Krakovu. Miriam Akavia u Poljsku je došla 1960-ih godina, Irena Bronner oko 1987. godine, a Roma Ligočka 1990. godine. U njima su se probudile uspomene na život u Krakovu te su uz pomoć svojega pamćenja pokušale rekonstruirati nekadašnji život. U Krakovu je 1991. godine objavljeno djelo *Cvrčci iznad Visle i Jordana* (polj. *Cykady nad Wisłą i Jordanem*) autorice Irene Bronner, 2005. godine objavljeno je djelo *Moji povratci* (polj. *Moje Powroty*) Miriam Akavie, a 2015. godine objavljuje se *Tada. O poslijeratnom Krakovu* (polj. *Wtedy. O powojennym Krakowie*) Joanne Olczak-Ronikier. 2001. godine izlazi prvo izdanje *Djevojčica u crvenom kaputiću* (polj. *Dziewczynka w czerwonym płaszczyku*) autorice Rome Ligočke, a 11 godina kasnije *Dobro dijete* (polj. *Dobre dziecko*). Valja napomenuti da su autorice osim navedenih djela objavile još knjiga, no za potrebe ovog diplomskog rada odabrana su navedena jer je u njima bilo najviše uspomena na život u Krakovu koje su se mogle međusobno povezati.

Autorice najčešće u uvodnom ili završnom dijelu knjige objašnjavaju namjeru teksta te mu daju dokumentarni karakter. Fabulariziraju obiteljsku povijest i vlastita iskustva na temelju svojega pamćenja, ali i uz pomoć pisanih i vizualnih izvora. Najčešće je riječ o obiteljskim fotografijama, dnevnicima i pismima članova obitelji. Joanna Olczak-Ronikier se prilikom pisanja koristila pismima iz obiteljskog arhiva, a Miriam Akavii poslužio je bakin dnevnik.

Za analizu odabranih tekstova poslužila je podjela Monike Stępień (Stępień, 2017: 258). Analiza je podijeljena na svakodnevicu koja se odnosi na razdoblje prije, za vrijeme i nedugo nakon završetka rata, zatim dolazi razdoblje nakon rata, što je za većinu preživjelih Židova bila emigracija, te se na kraju, nekoliko godina nakon emigracije, nalazi povratak u rodni grad. Svakodnevica započinje u obiteljskom domu te se širi na najbliže društveno

okruženje i gradski prostor. Trenutak emigracije prijelomni je trenutak u kojemu svakodnevica prestaje postojati. Povratkom se nekadašnja svakodnevica pokušava rekonstruirati prilikom čega se kreće od gradskog prostora preko društvenoga okruženja do pokušaja pronalaska doma koji čini cilj povratka. Prilikom povratka pojedinac mora posegnuti za vlastitim uspomnama iako to može biti izvor patnje i frustracije jer slike sačuvane u uspomnama ne odgovaraju trenutnoj situaciji, a grupa kojoj su pripadali više ne postoji (Kaźmierska, 2008: 169).

3.1. Svakodnevica

U autobiografskim zapisima vrijedan i najveći dio opisa čini prikaz svakodnevice, a odabrane autorice upravo tome posvećuju najviše prostora. Općenito govoreći, svakodnevnicima pripadaju navike i rituali koje čovjek obavlja gotovo svaki dan. Prikaz svakodnevice u analiziranim djelima odnosi se na prikaz obiteljskog doma i trenutaka provedenih u njemu te načina života, školovanja i posla, vremena provedenog izvan doma i s prijateljima te prikaz grada. Opis dijelova svakodnevice može poslužiti i kao povijesni izvor o određenim lokacijama, osobama i sl. Autobiografski tekstovi od početka su bili dio povijesti kao discipline koja je proučavala prošlost te su služili kao izvor (Grgić, 2016: 198). Najviše takvih dijelova, koji nam mogu poslužiti kao povijesni izvor, pronalazimo kod Joanne Olczak-Ronikier.

3.1.1. 1. krug: dom

Kao osnovni i polazni element svakodnevice javlja se obiteljski dom koji čini središnju točku prilikom stvaranja odnosa pojedinca s gradom i izgradnjom uspomena. Dom ne mora predstavljati za svakoga isto. Alfred Schütz drži da dom može označavati naseljenu zgradu, materinski jezik, obitelj, prijatelje, voljeni krajolik, rituale, navike, predmete svakodnevnog korištenja (Stępień, 2018: 57). Za analizirane autorice dom se sastoji od fizičkog prostora u kojemu su živjele zajedno s članovima obitelji, ali za njih dom čini i grad. U ovome radu pod pojmom dom misli se ponajprije na fizičku lokaciju, interijer doma, članove obitelji i način života te o takvom će biti riječ. Prijatelji i grad prikazani su kao

element koji se nalazi izvan doma. Pri opisu doma autorice prvo pišu o lokaciji i vanjskom izgledu.

„Kuća, u kojoj smo živjeli u ulici Łobzowskoj, bila je velika i lijepa. S prednje strane na zidovima penjala se vinova loza zvana divlje vino. U nevelikom vrtu ispred ulaznih vrata sićušne ružice i procvjetalo drvo.“ (Akavia, 2005: 16)

Autorice su većinom živjele u starom dijelu grada. Često osim prednje strane zgrade opisuju i kamena dvorišta koja postaju „ekvivalent ili produženje dječjih soba“ (Stępień, 2018: 214).

„Dvorište su s tri strane zatvarali zidovi kamene zgrade, (...) S vremenom su ondje istrčavale razne Zosie i Marysie s kantama punim otpada koji su bacale u ogromnu kantu, (...) Pored nje stajao je ogroman metalni stalak oko kojega su se okupljala djeca. S lijeve strane i ravno vidjeli su se uredi. A s desne strane ružan prostor zazelenjivalo je neočekivano čudo: zatvoren zidićem i ogradama ograđen divlji vrt, kao iz bajke, ograđen od našeg posjeda redom visokih topola. Vrt Mehoffera (...)“ (Olczak-Ronikier, 2015: 72-74)

Svoje dvorište opisuje i Miriam Akavia. Za razliku od prethodno opisanog, u njezinom dvorištu je življe.

„U ranim satima ovdje su se tresli tepisi. (...) U popodnevnim satima u dvorište su dolazili razni glazbenici. Stajali su u sredini dvorišta, svirali na svojim jeftinim instrumentima i pjevali razne pjesme. Na svim prozorima tada su se pojavljivala djeca i lutajućim glazbenicima bacala su sitniš umotan u papiriće.“ (Akavia, 2005: 17)

Roma Ligocka rođena je 1938. godine te je svoje najranije djetinjstvo provela u krakovskom getu. Budući da je za vrijeme njemačke okupacije grada nekoliko obitelji živjelo zajedno, Roma je dom, osim sa svojom obitelji, dijelila i s drugim obiteljima. Svaka obitelj živjela je u jednom kutu stana.

„U getu je uvijek hladno, ledeno hladno; u domu je jednako kao i vani. U stanu je samo jedna kuhinjska peć za nas sve, a ugljena uvijek nedostaje. Na ulicama leži snijeg. U getu nema ljeta, ovdje uopće nema godišnjih doba i sunce ovdje ne sija. Sve je uvijek tamno i sivo.“ (Ligocka 2018: 10)

Irena Bronner živjela je u ulici Starowiślna prekoputa ženske gimnazije. Imućniji su živjeli s prednje strane, a oni siromašniji u prizemlju i sporednoj zgradi gdje je i ona živjela (Bronner, 1991: 40). Iz svog krakovskog doma otišla je u proljeće 1941. godine. S majkom je otišla u Borek⁷, a u lipnju sljedeće godine u geto. Joanna Olczak-Ronikier u lipnju 1945. godine, kao desetogodišnjakinja, prvi je puta došla u Krakov. S majkom i bakom uselila se u

⁷ Borek Fałęcki. Danas četvrt na rubnom dijelu Krakova, nekada selo pokraj Krakova.

stan u zgradi tzv. *Dom Literatów*⁸, ulica Krupnicza 22. Autorica detaljno opisuje dramatičnu prošlost (Olczak-Ronikier, 2015: 17-18) koju kriju zidovi njezinoga novoga doma. Arhitekt Henryk Lamensdorf 1911. godine izgradio je zgradu na tri kata zajedno s dvije gospodarske zgrade. Prije rata zgrada je pripadala odvjetniku Adolfu Liebeskindu i supruzi mu Heleni. U prizemlju su bili lokali, a na katu su se nalazila četiri stana. Vlasnici su sve prostorije iznajmljivali, a sami su živjeli u ulici Sarego. U rujnu 1939. godine četvrt postaje njemačkom, a ulica dobiva naziv Albrechtstrasse. Poljaci su se morali iseliti, a Židovi su protjerani iz grada. Od zgrade su Nijemci napravili hotel za zaposlenike naftnog ureda, a po dolasku Rusa u grad zgrada je postala vojni odjel. Zahvaljujući reakciji mladog pisca Tadeusza Kwiatkowskog, književnog kritičara Kazimierza Czechowskog i pjesnika Adama Wożyka zgrada je donirana krakovskom ogranku *Sindikata poljskih književnika* i postaje azil za pisce-beskućnike iz cijele Poljske. Nitko nije znao što se dogodilo s prijašnjim vlasnicima. Osim priče o povijesti novoga doma, od autorice doznajemo i priču o jednom od legendarnih mjesta u Krakovu, mjesta u kojemu su boravili neki od najznačajnijih poljskih književnika poput Tadeusza Peipera, Jerzyja Andrzejewskog, Stanisława Dygata, Kazimierza Brandysa.

„Morala sam proći ubrzani tečaj poljske književnosti da bih se koliko, toliko mogla orijentirati tko su ljudi koje susrećem na „našim“ stepenicama.“ (*ibid.* 68)

Osim sjećanja na dom kao fizičko mjesto boravaka, ono obuhvaća i pamćenje na ukućane i članove najužeg kruga obitelji, na njihove zajedničke trenutke i način života. Joanna Olczak-Ronikier živjela je s majkom i bakom koje su vodile *Izdavačku kuću Mortkowicz*⁹. Bile su vlasnice predratnih autorskih prava Norwida, Żeromskog, Tuwima, Staffa, Dąbrowske i mnogih knjiga za djecu i mladež (*ibid.* 213). U Krakovu su otvorile ured u ulici Szczepańska 5. Nakon 46 godina, 1950. godine izdavaštvo je ugašeno. Joanna rat nije provela s majkom i bakom. Sa svojom se majkom susrela posljednji put za božićne praznike 1942. godine. Ponovni susret bio je u proljeće 1945. godine.

„Ugledala sam je na vratima i znala sam da je to ona iako je zapravo nisam poznavala. Izgledala je potpuno drugačije nego ona iz mog sjećanja.“ (*ibid.* 57)

Joanna Olczak-Ronikier svoju je majku odmah prepoznala iako je izgledala drugačije nego što je se ona sjeća. Za razliku od Olczak-Ronikier, to nije bio slučaj prilikom susreta Rome Ligočke s ocem. Protok vremena jedan je od problema s kojim se ljudi susreću. Nedostatak kontakta tijekom godina utječe na ponovni susret. Ljudi se mijenjaju i često ne

⁸ Nekadašnje središte krakovskog ogranka *Sindikata poljskih književnika*.

⁹ *Izdavačku kuću* osnovao je Jakub Mortkowicz, Joannin djed s majčine strane.

nalikuju onoj osobi koju smo poznavali ranije. Roma Ligocka za vrijeme rata skrivala se s majkom kod krakovske obitelji Kiernik. Nakon rata ponovno se susrela s ocem. Jednoga dana na vratima se pojavio nepoznat čovjek.

„Izgleda strašno, divlje i neuredno. Čak nema na nogama cipele!“ (*ibid.* 124-125)

Majka se ocu bacila u zagrljaj. Roma se skrila ispod kreveta te je slušala razgovor iz kojega je zaključila da je to njezin otac. Oca je poznavala jedino s predratne fotografije na kojoj je bio mlad i dotjeran. Na temelju toga imala je sliku oca, a sada se pred njom pojavio netko naizgled drugi. Nije željela da stranac strašnog izgleda bude njezin otac. Željela je da njezin otac bude mrtav jer se kroz godine naviknula na njegovu odsutnost.

Osim roditelja, često su važni bake i djedovi. Baka je odigrala veliku ulogu u životu Joanne Olczak-Ronikier. Prisjeća se kako je majka svako jutro pomagala baki prilikom oblačenja nakon čega je baka doručkovala, čitala novine, pisala pisma, a vrijeme nakon ručka bilo je rezervirano za šetnju Plantyima.

„Kada razmišljam o baki, uvijek ju vidim na vrhu toga bidermajerskog stola, s perom u rukama.“ (Olczak-Ronikier, 2018: 189)

Bake se sjeća i Roma Ligocka, no ono nije sretno. Što su uspomene bolnije, njih ćemo i više pamtiti (Ćurković, 2009: 613). Bol će nas uvijek podsjećati na svoj uzrok, bit ćemo svjesni činjenica koje su tu bol uzrokovale te će stoga pamćenje emotivnijih događaja biti trajnije i detaljnije (*ibid.*). Jedan od emotivnijih trenutaka i zvukova iz djetinjstva za nju je bio trenutak u kojemu su Nijemci odveli njezinu baku dok se ona sakrila ispod kreveta. Roma je tada imala oko tri godine.

„Slušam kako se moja baka brani i očajno moli za pomoć. Nikada dosada nisam čula baku kako vrišti. Njezin krik je najstrašniji zvuk koji sam do tada čula i koji još čujem. Moje se srce od njega raspada na komadiće.“ (Ligocka 2018: 29)

Osim ukućana, najužem obiteljskom krugu pripadaju i rođaci. Otac Rome Ligocke u njihov je dom doveo njezine bratiće, prvo Ryśa (Ryszard Horowitz) pa zatim Romeka (Roman Polański). Prisustvo srodnika pružalo je osjećaj povezanosti s predratnim životom, postojanja obitelji i očuvanje uspomena na ubijene te je označavalo pokušaj ponovnog stvaranja obitelji (Stępień, 2018: 67). Iako nisu bile u krvnom srodstvu, za Romu Ligocku i njezinu majku sluškinja Maryna bila je poput člana obitelji. Nakon rata Maryna se vratila. Iako joj je Romina majka rekla da je ne može plaćati, Maryna je svejedno ostala s njima. Novac nije bio najvažniji, važniji su međuljudski odnosi, a jedna drugoj bile su potrebne.

Roma se prisjećajući igre uloga kojom su se majka i Maryna bavile. Maryna pita majku što će toga dana kuhati, no majka joj pokušava objasniti da mogu kupiti jedino ono što je dostupno u trgovini. Maryna to odbija slušati te se na kraju majka počinje s njom šaliti.

„Za početak bih željela ... eh ... juhu od kiselice, zatim teleće okruglice s rižom, a za desert štrudlu od jabuke. (...) Nakon nekoliko sati, vraća se doma (...) Naravno da nigdje nema onoga što je majka tražila, nego samo ono što se točno može dobiti. Ali nitko od nas ne spominje da je umjesto telećih okruglica ponovno kaša. To je dio pravila igre.“ (Ligočka, 2018: 229-230)

Način na koji se u domu živjelo, određeni trenutci, odgoj i običaji još su jedan od elemenata svakodnevice. Autorice vrlo malo prostora posvećuju prikazu obiteljskih rituala i navika. Najviše je onih koje se odnose na predratni stil života koji je bio posljedica obrazovanja i društvenog statusa, a nakon rata to se nastojalo oživjeti. U domu Irene Bronner živjelo se skromno. Majka je bila jako religiozna, a Irenu je upoznala s francuskom književnošću, glazbom i jezikom. Otac je mnogo radio. Zimi je ustajao prije svitanja i odlazio. Irena se budila, a majka joj je pjevala uspavanku u kojoj nju „čuva Anđeo čuvar“ (Bronner, 1991: 46). Irena je uvijek vjerovala da je taj anđeo njezin otac jer zahvaljujući njemu ima topao i čist krevet u kojem se osjeća sigurno. Još jedan važan element je i jezik. Iako su sve autorice porijeklom Židovke, u obiteljskom domu najviše se govorilo poljskim jezikom.

„U domu se govorilo poljskim jezikom, jedino kada roditelji nisu htjeli da razumijemo, međusobno su razgovarali na jidišu.“ (Akavia, 2005: 31)

Ranije spomenuta sluškinja Maryna za Romu Ligočku i njezinu majku bila je poput člana obitelji. Maryna je bila i jedna od poveznica s nekadašnjim životom te je zbog godina provedenih radeći u židovskim domovima Rominu majku savjetovala kako treba izgledati židovski dom. U židovskoj kulturi žena ima važnu ulogu u obitelji. Žene su poput čuvarica doma i tradicije te su zadužene za odgoj djece, a muškarci svoj život trebaju posvetiti studiranju svetih knjiga (Cukras-Stelać, 2018). Maryna je sudjelovala i u Rominu odgoju. Uvijek joj je govorila da se mora uspravno držati te staviti rukavice prilikom izlaska iz stana zato što se tako ponaša inteligentna osoba (Ligočka, 2018: 181). Držala je do tradicionalnog buržoaskog odgoja s kojim se slagala i Romina majka, i sama tako odgojena i obrazovana. Majka je Romi željela pružiti što bolje obrazovanje.

„Moja mama (...) jako se trudi pretvoriti me u obrazovanu osobu. (...) Jednom tjedno moram ići na sat francuskog kod stare grofice. (...) Već prilikom prve lekcije

počinjem shvaćati da nije riječ samo o francuskom jeziku. Grofica me istovremeno treba naučiti i dobrim manirima.“ (*ibid.* 181-182)

Slično je bilo i u domu Joanne Olczak-Ronikier. U njezinu odgoju sudjelovala je baka koja je Joannu slala na sate njemačkoga jezika kod majke pisca i kompozitora Stefana Kisielewskog te ju je upisala u *Glazbenu školu Władysława Żeleńskog*. Učenje stranih jezika te sviranje glazbenih instrumenata u predratnom je obrazovanju zauzimalo posebno mjesto. Roditelji su za djevojčice često angažirali privatne učitelje, a kako za njih nije bilo važno religijsko obrazovanje kao za dječake, imale su lakši pristup svjetskoj literaturi i kulturi te su mogle dobiti šire obrazovanje (Cukras-Stelağowska, 2018). Danas su Židovke jedne od najobrazovaniji žena te usklađuju karijeru i brigu za dom i obitelj (*ibid.*). Osim obrazovanja, za Joanninu baku i majku bilo je važno i usađivanje vrlina koje su i same dobile tijekom svog odgoja: „Pristojnost. Poštivanje pravila. Postavljanje ciljeva. Disciplina. Bez tih pravila zasigurno bi poludjele“ (Olczak-Ronikier, 2015: 304). U židovskoj kulturi odgoj i obrazovanje moralna su vrlina, socijalni imperativ te često predstavljaju želju roditelja (Cukras-Stelağowska, 2018). Najstariji koji su preživjeli, nakon rata susreli su se s poteškoćama u odgoju djece u promijenjenim političkim, društvenim i ekonomskim uvjetima (Stępień, 2018: 133). U odgoju djece mogli su se voditi samo vlastitim iskustvom i onom načinu ponašanja kojemu su sami bili podučeni. Nisu postojali uzori niti odrednice na koje bi se mogli pozvati (*ibid.*). Postavlja se pitanje jesu li zaista nakon šest ratnih godina vjerovali da će temeljno obrazovanje i dobar odgoj pomoći djeci da se snađu u novom svijetu (*ibid.*).

Kada je u Krakovu osnovano *Judische Wohnbezirk*, tj. geto, više nije bilo mogućnosti za normalnu likvidaciju stana. Židovi su počeli dijeliti namještaj i ostale predmete iz obiteljskog doma u nadi da će nakon rata sve dobiti natrag. „Nitko u to zapravo nije vjerovao“ (Akavia, 2005: 37-38). Najčešće su ih skrivali ili davali susjedima i poznanicima na čuvanje, a nakon rata velik dio njih nije se sjećao da je ikada išta dobio. Nakon rata Židovi su pokušavali rekonstruirati način života koji su vodili prije rata. Interijer doma ne čine samo predmeti povezani s djelatnošću ukućana, interijer čini i okvir za izgradnju i njegovanje identiteta pojedinog ukućana, ali i cijele obitelji (Barański, 2010: 272). Svaka sitnica koju su uspjeli sačuvati predstavljala je veliku sentimentalnu vrijednost. „Dom postaje privatni muzej pamćenja u kojemu prošlost postaje sadašnjost i ulazi u budućnost“ (*ibid.*). Romina majka u poslijeratnom malom i mračnom stanu pokušavala je voditi elegantan život kao nekoć.

„Stare žličice, kristalna čaša za vino s ugraviranim imenom Anna koja je nekada pripadala njezinoj majci, porculanska vaza – sve su to stvari koje je s vremenom

dobivala od nekadašnjih susjeda ili na koje je slučajno naletjela u antikvarijatu. (...) Jednoga dana majka je kući donijela bijelu komodu s izrezbarenim bijelim ljiljanima i zelenim pločicama na površini. Odmah sam znala da je to komoda iz bakine spavaće sobe. (...) Mama miluje zelene pločice kao da miluje čovjeka.“ (Ligočka, 2018: 183)

Baka i majka Joanne Olczak-Ronikier u svom skromnom poslijeratnom stanu pokušavale su obnoviti predratnu atmosferu. Ponovno su pokrenule *Izdavačku kuću Mortkowicz*, a njihov stan u ulici Krupnicza još jednom postao je dom.

„Na zidovima umjesto originalnih slika visjele su reprodukcije. Neukusnom namještaju koji je *Sindikata književnika* naslijedio od njemačkog hotela pridruženo je nekoliko bidermajera kupljenih u trgovini s antikvitetima kod sjedokose gospođe Zofije Krudowske. Na policama s izdanjima Mortkowicza otkupljenim u antikvarijatima, stajala su bakina omiljena kobaltna stakla.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 334)

U početnom razdoblju nakon rata nestašica osnovnih potrepština te teški materijalni uvjeti uvjetovali su skromne uvjeta života. Židovima su od velike pomoći bili paketi UNRRA-e¹⁰. Roma Ligočka prisjeća se da je bilo teško osigurati svima jelo, no njezin otac uspio je dobiti jedan paket.

„U tom paketu bile su različite stvari koje je majka promatrala tihim divljenjem, između ostalog puno konzervi.“ (Ligočka, 2018: 136)

Isti paket i konzerve pamti i Joanna Olczak-Ronikier.

„Mama nam je, zahvaljujući znanju engleskog jezika, objašnjavala što je u njima. Mlijeko u prahu, juhe u prahu, jaja u prahu. Slanina u limenci. Mljevena kava u limenci. Tada nikome poznata instant kava. Kakao. Veliki blok tvrde tamne čokolade. Još danas intenzivno osjećam kiseli okus žutih i ljubičastih proizvoda koji su služili za pravljenje limunade od limuna i grejpfruta i koje sam jela odmah iz plastičnih vrećica.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 100)

Osim paketa UNRRA-e, Olczak-Ronikier piše da su dobivali i pakete s odjećom i obućom koje su skupljali Amerikanci.

Kako je ranije navedeno, autorice su se rodile nedugo prije početka Drugog svjetskog rata. Neke ne pamte najbolje kako je izgledao život prije rata, no zahvaljujući pričama i pisanim materijalima to su saznavale. Roma Ligočka piše da polako sve više doznaje kako je život nekada izgledao. „Kako lijepo i jednostavno tada je bilo. (...) Sada je sve postalo sivo. Ljudi se neizmjerljivo trude da bi ponovno mogli voditi normalan život. Mi isto. Ali svi su

¹⁰ Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu. Vidi UNRRA. *Hrvatska Enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63243>. Pristup: 14.9.2019.

bijedni“ (Ligocka, 2018: 161). Romin hobi bio je skupljanje predratnih časopisa u kojima je bilo mnoštvo slika na kojima su sretni i bogati ljudi, lijepi domovi, skupa odjeća. Ondje pronalazi „blistav, šareni svijet za kojim tako jako čežne“ (*ibid.* 190). Kadrovi predratnog života ukrašeni majčinim pričama pokretali su Rominu fantaziju, ali i čežnju za nečim što sama nije upoznala. Nije to bila čežnja za izgubljenim svijetom nego za boljim životom koji je nekada postojao (Stepień, 2018: 129).

3.1.2. 2. krug: najbliže društveno okruženje

Osim u obiteljskom domu, svakodnevica se odvija i izvan njega. Izlazak izvan kruga doma, najbliže obitelji, zahtijeva stvaranje vlastitoga identiteta u odnosu s drugim čovjekom (*ibid.* 137). Dio djetinjstva i mladosti čovjek najčešće provodi u školi pa tako velik broj njegovih sjećanja proizlazi upravo iz te okoline. Joanna Olczak-Ronikier u rujnu 1945. godine upisala se u poznatu „trinaesticu“¹¹. *Tercjan* (Olczak-Ronikier, 2015: 180) je bio najvažnija osoba u školi. On je stajao na vratima te je puštao samo učenice koje su nosile torbu sa školskom obućom. Pet minuta prije osam zatvarao je vrata i zvonio velikim zvonom što je označavalo početak nastave. *Chalat* (*ibid.* 182) je bio naziv obaveznog tamnoplavog školskog ogrtača od sjajnog satena s rukavima i bijelim ovratnikom koji se s prednje strane kopčao na dugmad. Uspomene na školovanje za Romu Ligocku nisu najljepše. Najprije je krenula u židovsku školu pa se kasnije, nakon selidbe u novi stan, preselila u katoličku školu koja je bila bliže.

„Ta su djeca potpuno drugačija od djece iz židovske škole. Tijekom pauze igraju igre koje ja ne znam. (...) Oskudni su i nisu njegovani, neki čak imaju i uši. Nitko od njih nema haljinu s naramenicama ili repove u kosi kao ja. Jedino je nekolicina njih uredno umivena i počešljana.“ (Ligocka, 2018: 230)

U školi su je smatrali čudnom. Bila je Židovka, no ipak je bila najbolja na satima religije te su je ljubomori kolege ismijavali i maltretirali. Govorili su da je ona ubila Izbavitelja (*ibid.* 231). Romin san bio je poći na Prvu pričest, no bila je Židovka, a za Židove veliki je grijeh biti kršten. Nakon Drugog svjetskog rata na vlast u Poljskoj dolaze komunisti. Sve škole su nacionalizirane, komunisti upravljaju školama i odgajaju učenike, uči se o Lenjinu i Marxu, umjesto sata religije uči se o domovini (*ibid.* 256). U to vrijeme u poljskom

¹¹ Nekadašnja osnovna škola na križanju ulica Studencka i Loretańska. Danas se u toj zgradi nalazi XLII liceum. Vidi Historia szkoły. *XLII Liceum Ogólnokształcące*. URL: <http://lo42krakow.pl/historia-szkoly/>. Pristup: 11.6.2019.

je društvu prevladavalo razmišljanje da su Židovi glavni akteri novih političkih promjena te se s vremenom stvara stereotip Židova-komunista (Kaźmierska, 2008: 138-139). Roma biva oduševljena komunizmom, njegovom jednostavnošću i razumljivošću te ga vidi kao poredak u kojemu ima mjesta za sve: „Također i za mene – malu Židovku“ (Ligocka, 2018: 260). Irena Bronner (Bronner, 1991: 136) prisjeća se da su u školi dugo obrađivali *Gospodina Tadiju*. Trebali su znati sadržaj, ali i strukturu te namjeru autora. Svatko je morao naučiti napamet u prosjeku po dvije strofe od 40 stihova, a recitirali su po redu.

Osim škole pamte se i prijatelji. Nekoliko kolega iz škole Ireni Bronner posebno se urezalo u pamćenje: Rysiek, Ryla, Giza, Maryla. Kada zatvori oči i odluta u školske dane, u glavi čuje abecedni popis prezimena, no ne sjeća se svih. Joanna Olczak-Ronikier s prijateljicom Kirom Gałczyńskom odlazila je do zgrade gimnastičarskog udruženja Sokol gdje su se zabavljale i bile sretna. Pamti i prijatelja Waleryja Badera Waluša s kojim se igrala, odlazila u kino, kazalište, zajedno se vozila tramvajem. On se s obitelji odselio u Brazil, a desetljećima kasnije susreli su se uz pomoć Michała Rusineka. Ona također pamti kakav je odnos njezina generacija imala prema onome što se dogodilo. Nositelji biografije koji pripadaju istoj generaciji, ali različitim „zajednicama pamćenja“, imaju poteškoće s empatijom, ali i interpretacijom iskustava drugih (Kaźmierska, 2008: 91).

„Moja generacija niti u školskom periodu ni u mladosti niti u odraslom životu nije nikome pričala o sebi, nisu se postavljala nikakva pitanja.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 155)

Irena Bronner velik dio djetinjstva provela je u Boreku gdje su djed i baka zakupili zemljište koje su obrađivali. Borek često sanja. Najčešće se izgubi u snu kao gost, stranac i kao takvoga će ga sanjati do kraja (Bronner, 2004: 28). Irena Bronner ima i svoj „madeleine kolačić“ koji je uvijek vrati u Borek.

„Na primjer miris dima s paljenih strništa i miris krumpira pečenih u polju uvijek me asocira na okus i aromu specijalnih okruglih bombona. Koliko puta sam kasnije naletjela na takav bombon. Vidjela sam sebe u Boreku u večernjim satima i osjetila sam miris dima s polja.“ (*ibid.* 18)

Njemačku okupaciju i Drugi svjetski rat Židovi su pokušali preživjeti na različite načine. Miriam Akavia prisjeća se da je njezin otac na samom početku uspio prodati stan da bi dobili novac za odlazak. Toga dana jedan podao Nijemac sa svojom grupom ušao je u stan i ukrao im novac. „To je bio početak kraja. Više nismo imali s čime otići“ (Akavia, 2005: 34). Majka i baka Joanne Olczak-Ronikier izradile su lažne arijevske papire u kojima su

promijenile gotovo sve – od vlastitog imena do godine i mjesta rođenja. Romin otac nabavio je lažne *Kennkarte*¹² za cijelu obitelj pa ona više nije bila *Liebling*, nego *Ligocka*, a da bi manje nalikovala Židovki, majka joj je obojala kosu u plavo. Drugi način bilo je skrivanje na poljskoj strani. Joanna Olczak-Ronikier nekoliko godina se skrivala među Sestrama od Bezgrješnog začeća¹³, a Roma Ligocka uselila se zajedno s majkom kod gospođe Helene Kiernik s kojom su živjeli kćer, sin i majka. Gospođa Kiernik od početka je bila protiv toga da Roma s majkom živi kod njih. Nekoliko puta ih je čak i izbacila, no na kraju im je ipak dopuštala da se vrate. Kćer Manuela bila je posebno bliska s Romom. Od samog početka prozvala ju je *Poziomka*.

„To je bio posuđen život, posuđeno djetinjstvo u posuđenoj obitelji u kojoj sam imala čak i posuđenu baku.“ (Ligocka, 2018: 154)

3.1.3. 3. krug: gradski prostor

Posljednji element svakodnevice je grad. On je poput živog bića u kojem pulsiraju svojstva svih njegovih žitelja (Kovač, 2004: 13). Spomenute autorice povezuje jedan grad. Taj grad bio je njihov dom, grad u kojem su se rodile i započele svoj život, a rat i progon Židova to je narušio. Prostor je podređen vremenu i da bi slika grada bila razumljiva, potrebno je sagledati ju u kontekstu prostora i vremena prilikom čega je grad mjesto u kojemu se dvije kategorije preklapaju (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 314). Topografija Krakova nije se znatno promijenila nakon rata, no neki dijelovi su se izgradili i dobili novi karakter. Zahvaljujući analiziranim tekstovima, možemo usporediti izgled pojedinih dijelova Krakova koje su autorice opisale s onim današnjim. Opis grada lišen je prevelikih detalja, tek pojedine dijelove autorice detaljno opisuju. Najčešće je riječ o mjestima svakodnevnog života i okupljanja ljudi. Joanna Olczak-Ronikier jedina je od spomenutih autorica koja se nije rodila u Krakovu i ondje nije živjela za vrijeme okupacije. Olczak-Ronikier rodila se u Varšavi, a s Krakovom prvi se put susrela 1945. godine. Pažnju prilikom prvog susreta s gradom kao i svakom djetetu privuklo je ono što je bilo vidljivo na njegovoj površini.

„Kolodvor, ulice izgledali su kao višebojan kaos sastavljen od pogleda i melodija. (...) Krakov je kao u nekakvoj operi očaravao ljepotom dekoracija. Trg, Marijina crkva podsjećali su me na ilustracije iz priča o vitezovima i princezama koje sam čitala u

¹² Identifikacijski dokument koji je bio obavezan za sve ne-njemačke državljane na njemačkom okupiranom prostoru za vrijeme Drugog svjetskog rata.

¹³ Polj. Siostry Niepokalaniki, Zgromadzenie Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny.

djetinjstvu. Prvi puta u životu slušala sam hejnał s Marijinog tornja.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 61)

Osim što je poslijeratnim Krakovom zavladała trgovina, velik broj ljudi dolazio je u grad te je bilo teško pronaći smještaj.

„To je zato što je Varšava brzo uništena, da u njoj gotovo i nema kuća. A mala židovska mjesta isto su prestala postojati.“ (Ligočka, 2018: 132)

Nakon rata preživjeli Židovi tražili su svoje članove obitelji. Roma Ligočka prisjeća se da su se u gradu informacije o rođacima i prijateljima širile poput požara, a na sinagogi su visjeli papirići s pitanjima tko je koga vidio, svjedočio nečijoj smrti ili preživljavanju (*ibid.* 130). Svi oni prije ili kasnije došli su u prostorije Regionalnog židovskog komiteta u ulici Długa 38 koji je bio kontaktni centar gdje se pružala pomoć preživjelima (Stępień, 2018: 59). U istoj zgradi djelovala je i Regionalna židovska povijesna komisija koja je dokumentirala svjedočanstva preživjelih. U komitet su dolazili oni „koji su izašli iz skrovišta, vraćali se iz Rusije ili njemačkih logora“ (Bronner, 1991: 168-169). Komitet je posjetila i Irena Bronner te je ondje dobila namirnice i medicinsku pomoć. Ona se prisjeća svog prvog susreta s Krakovom nakon rata. Za nju atmosfera nije bila nalik onoj koja prati pojedinca prilikom povratka domu. Kada se zajedno s grupom bivših zatvorenika pojavila na kolodvoru, jedna žena je dobacila: „Navodno su ubijeni, a opet ih je toliko“ (Bronner, 1991: 164). Nasuprot tome, u domu pralje svoga šogora Irena je pronašla skrovište i o njoj ponovno se netko brinuo.

Miriam Akavia opisuje ulicu Długu (Akavia, 2005: 21-22) koja je počinjala negdje izvan grada, a završavala u centru. Sredinom su prolazile dvije tramvajske pruge, a Akavia se uvijek vozila trojkom. Ulica kao da je bila podijeljena na tri dijela. Prvi i zadnji dio bio je u potpunosti poljski, a srednji je imao židovski karakter. Ulica Krupnicza danas povezuje Aleju Adama Mickiewicza i ulicu Karmelicku te se u njoj, između ostalog, nalaze *Collegium Paderevianum*¹⁴ i *Auditorium Maximum*¹⁵, a nekada je imala potpuno drugačiji karakter.

„Ulica Krupnicza još je 1945. godine imala poluseoski karakter. Od strane Bielana, Tynica, Liszki ranim jutrom dolazila su seljačka kola puna krumpira, povrća, jabuka, drvenih sojeva koji su bili poslagani u krug, ovijeni žicom ili trakom.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 86)

¹⁴ Građevina koja pripada Filološkom fakultetu Jagielonskog sveučilišta.

¹⁵ Građevina koja pripada Jagielonskom sveučilištu. Sastoji se od niza predavaonica među kojima je najveća amfiteatralna za 1.200 osoba.

Joanna Olczak-Ronikier spominje i trg Szczepańskich. Prije rata ondje se prodavalo povrće, voće i cvijeće, a nakon rata postao je mjesto gdje se trguje namještajem i dekoracijama iz šleskih njemačkih domova. Bilo je i predmeta koji su nekada pripadali Židovima i Poljacima. Baka je pažljivo dodirivala sve sitnice. Podsjećale su je „na mladost, ukus prošlih vremena, izgubljen stan pun tih beskorisnih, lijepih predmeta“ (*ibid.* 295-296). Olczak-Ronikier prisjeća se i malene tvornice sladoleda *Lody włoskie. Luigi Olivo* u ulici Czysa te trgovine s namirnicama Zofije Mazgajewske smještene u prizemlju kuće Mehoffera. Najviše pak opisuje trgovinu Edwarda Mola u ulici Dołnych Młynów:

„Već je ekspozicija u prednjem izlogu na parteru dala naslutiti rustikalnu gozbu; iz ogromne pletene košare izlijevala su se bezbrojna peciva, kajzerice, pletenice, roščići posipani makom ili kimom, štanglice i pereci s kristalićima soli na vrhu. Pokraj, u bijeloj tkanini, ležao je prerezan na pola, vlažan bijeli sir. A u glinenoj posudi piramida zlatno crvenih jabuka.“ (*ibid.* 89)

Planty, park koji okružuje Stari grad, zasigurno je jedno od prepoznatljivih dijelova Krakova. „To je poput krakovskog salona. Tu se šeće i kao nekada, međusobno ljubazno pozdravlja“ (Ligocka, 2018: 215). Roma Ligocka najčešće je s majkom odlazila u restoran Wierzynek te su sjedile pokraj prozora i promatrale Glavni trg (Ligocka, 2012: 87). Odlazile su i u kavane. U početku u Europsku, a kasnije u Grand. Ondje je prije rata bila najbolja kava u Krakovu (*ibid.* 88). Roma Ligocka pamti i početak rada jednog od kulturnih krakovskih mjesta.

„*Piwnica pod Baranami*¹⁶ postaje institucija u Krakovu. Ovdje nastupaju svi koji imaju talent i ime; na toj maloj sceni, u tamnom i zagušljivom podrumu nastaje u tišini čudesan, nadrealan, osebujan, lirski dio nečega velikog.“ (Ligocka, 2018: 302)

Gradski prostor jedna je od dimenzija pamćenja prilikom čega naglasak nije na geografskom i fizičkom određenju prostora, nego na odnosu pojedinca prema gradu. Dobro ili loše iskustvo može utjecati na osjećaje koje pojedinac ima prema gradu (Kovač, 2004: 13). Grad daje pečat vlastitoj biografiji te je česta pojava da je upravo grad ono što identificira pojedinca (Sablić Tomić i Ileš, 2011: 306). Trenutka napuštanja geta Roma Ligocka prisjeća se kao jednog od ključnih trenutaka njezinog odrastanja.

„Sredina je ožujka 1943. godine. Imam četiri godine. Ulice su puste, domovi su pusti. Mrtvi su tihi. (...) Prolazimo kroz velika vrata do drugog, arijeuskog svijeta. Za nama ostaje skoro u potpunosti opustošeno geto. Imam osjećaj da sam od tog trenutka prestala biti dijete.“ (Ligocka, 2018: 45-46)

¹⁶ Krakovski književni kabaret osnovan 1956. godine. Jedna od osnivačica bila je i Joanna Olczak-Ronikier, a Roma Ligocka debitirala je kao slikarica.

Nakon rata na područje nekadašnjeg geta nije dolazila. Nastojala je izbjeći mjesto puno uspomena vezanih uz ratne patnje.

„Prilikom naših šetnji nikada ne prelazimo mostom na drugu stranu Visle, tamo gdje je bio geto.“ (*ibid.* 281)

Krakov za Irenu Bronner postaje „groblje prošlosti“ (Bronner, 2004: 170). Dok je hodala ulicama grada i plakala, prisjećala se ljudi koji su ondje nekada živjeli te ju je grad počeo sve više uznemiravati pa je odlučila drugdje započeti svoj novi, samostalan život. Poput nje, velik broj Židova nije uspio ponovno izgraditi svoj život u gradu-groblju. Ulice su podsjećale na one kojih više nema, zgrade su nosile tragove nekadašnjih stanovnika žrtvi holokausta, Krakov je utihnuo (Stępień, 2018: 251).

3.2. Emigracija

Poslijeratno razdoblje vrijeme je žalosti i straha, vrijeme uz koje se ne vežu sretna sjećanja. Okupaciju u Poljskoj uspjelo je preživjeti nekoliko tisuća Židova. Velik dio preživjelih nakon rata odlučio se na emigraciju. Iako ne postoje točni podaci o broju Židova u Poljskoj, pretpostavlja se da je ondje prije rata živjelo oko 3,5 milijuna, a nakon rata između 25.000 i 400.000 Židova (Eisler, 2002: 59). Razloga za emigraciju ima mnogo. Maciej Pisarski definirao je nekoliko glavnih razloga židovskog iseljavanja iz Poljske nakon Drugog svjetskog rata. Prema Pisarskom (Pisarski, 1997: 15-19), iskustva i događaji koje su Židovi proživjeli te osobni razlozi utjecali su na odluku o napuštanju Poljske. Nakon rata nastaje problem u odnosu poljskog stanovništva prema židovskoj žrtvi i Šoi. Njemačka okupacija i holokaust pridonijeli su antisemitizmu, a novi vlasnici nekadašnje židovske imovine, Poljaci, odbijaju povratak iste. Među Židovima javlja se i pitanje što raditi s iznenada dobivenom slobodom, gdje i kako započeti novi život te postojanje činjenice da nisu imali vlastitu državu koja bi im omogućila borbu.

Postoje tri velika vala emigracije koje je izazvao antisemitizam u razdobljima: 1945.-1946., 1956.-1957. i 1967.-1968. (Eisler, 2002: 59). Pretpostavlja se da je za vrijeme prvog vala, u razdoblju od 1945. do 1947. godine, Poljsku napustilo oko 175.000 Židova te su većinom otišli u tranzitne kampove za izbjeglice u Austriji, Njemačkoj i Italiji (*ibid.*). Utjecaj na odlazak imao je ured otvoren u Poljskoj koji je olakšavao odlazak u Izrael, ali i antižidovski istupi među kojima je najokrutniji pogrom u Kielceu 4. srpnja 1946. godine

(*ibid.*). Antisemitizam u poljskom je društvu ojačao dolaskom komunista na vlast u čijoj je vladi bio velik broj Židova te ih se optuživalo da su suradnici sovjetskih vlasti (Švob, 1995: 247). Nakon što je 1948. godine osnovana država Izrael, velik broj Židova želio je otići i sudjelovati u izgradnji novonastale države (Eisler, 2002: 60). Prilikom podnošenja zahtjeva za emigraciju Ministarstvu javne administracije, Židovi su morali potpisati sljedeću izjavu: „Molim za izdavanje dokumenata za odlazak u državu Izrael gdje se želim naseliti za stalno, prihvatiti državljanstvo te države i samim time prestat ću biti poljski državljanin“ (Pisarski, 1997: 63). Emigraciji je pridonijela promjena i zaoštavanje politike SSSR-a prema Židovima krajem četrdesetih godina. Sljedeći val započeo je 1956. godine te je do 1960. godine oko 48.000 Židova emigriralo u Izrael (Eisler, 2002: 60). U sljedećim godinama Poljsku je godišnje napustilo između 500 i 900 Židova (*ibid.*). Velika anticionistička kampanja 1968. godine dovela je do emigracije preostalih Židova iz Poljske (Švob, 1995: 247). Pretpostavlja se da je do kraja kolovoza 1969. godine putovnicu dobilo 11.185 osoba, a do početka sedamdesetih godina emigriralo je sveukupno 15.000 Židova i to većinom obrazovanih građana (Eisler, 2002: 60).

Nakon oslobađanja iz logora Bergen-Belsen, Miriam Akavia neko vrijeme provela je u bolnici, a nakon toga poslana je u Švedsku odakle je 1946. godine emigrirala u Palestinu (Stępień, 2018: 373). Nedugo nakon rata Irena Bronner odlučuje napustiti Krakov. Najprije je otišla u Wałbrzych i Wrocław odakle se 1957. godine trajno preselila u Izrael. U Izraelu se zaposlila u bolnici kao medicinska sestra, a nedugo nakon dolaska upoznala je muža s kojim je tridesetak godina kasnije došla u Poljsku.

„Krakov, to groblje prošlosti po čijim sam ulicama hodala i plakala prisjećajući se ljudi koji su tamo davno živjeli, počeo me sve više uznemiravati. Također i zbog osobnih, obiteljskih razloga odlučila sam otići i početi negdje drugdje novi, samostalan život.“ (Bronner, 2004: 170)

Roma Ligocka u početku nije željela emigrirati. Kada je njezina majka podnijela zahtjev za emigraciju, ona je bila protiv toga jer „ovdje je moj dom, moja domovina“ (Ligocka, 2012: 218). Ipak, u Krakovu neće ostati zauvijek. Roma se 1965. godine udala za režisera Jana Biczycskog s kojim je nakon vjenčanja otišla, kako je sama nazvala, na putovanje koje će potrajati 30 godina. Joanna Olczak-Ronikier je nakon dolaska u Krakov 1945. godine u njemu ostala do danas.

3.3. Povratak

Djetinjstvo treba biti razdoblje njege i brige koje pojedincu omogućuje razvoj. Jedan od rezultata toga razdoblja sretne su uspomene koje se mogu prizvati u kasnijim vremenima. Uspomene iz djetinjstva (re)konstruiraju se na temelju autorovog pamćenja prilikom čega je ono pomiješano sa slikama vlastitog, dječjeg pamćenja i pričama bližnjih o samom autoru (Kaźmierska, 2008: 43). Sretne uspomene odnose se na predratno razdoblje, djetinjstvo te kao takve dominiraju. Osim sretnih, prisutne su i ružne uspomene vezane uz vlastita iskustva ili iskustva bližnjih jer su pripovjedači svjedoci holokausta. U slučaju analiziranih djela, tragičnost ratnih iskustava eliminirala je liričnost i nostalgiju čak i ako je pamćenje sačuvalo sliku predratnog, normalnog djetinjstva (*ibid.* 44). Povratak u rodni grad pokušaj je izgradnje liričnosti djetinjstva, a iskustva rata taj zadatak otežavaju (*ibid.*). Prošlost zapisana u pamćenju nikada se ne vraća na jednostavan i jasan način (Zaleski, 2004: 32). Ukoliko se pojedinac odluči snažno i emocionalno angažirati oko rada nad vlastitom biografijom, u stvarnosti to označava povratak u mjesto rođenja (Kaźmierska, 2008: 29). Povratak u rodne krajeve ili druga mjesta vezana uz biografiju proces je koji uvijek prate određene okolnosti – iskustva generacija upisana u povijesne događaje ili određeni način interpretacije vlastite biografije (*ibid.* 14). Osim fizičkog, povratak uključuje i emocionalno putovanje u prošlost. Poveznica analiziranih tekstova u ovom poglavlju iskustvo je generacije koja je provela djetinjstvo u međuratnom i okupiranom Krakovu, preživjela holokaust i emigrirala. Iako osjećaj povezanosti s rodnim krajem prati čovjeka kroz čitav život, on osnažuje u starijoj dobi kada se dugotrajno pamćenje izoštrava, a povratak u prostor djetinjstva postaje simboličan povratak izvorima, zaokruživanje kruga koji dopunjuje interpretaciju vlastitog života (*ibid.* 14). Kada su nakon emigracije prvi put posjetile Poljsku, Miriam Akavia imala je oko 35 godina, Irena Bronner oko 64 godine, a Roma Ligocka 52 godine. Pri povratku društvo im pravi nostalgija, žude za sobom u tom izgubljenom mjestu, za svojim djetinjstvom i mladošću (Zaleski, 2004: 16). Njihovo je pamćenje traumatizirano slikama rata, patnje i smrti (Stępień, 2018: 296). Protokom godina sve je više materijala za interpretaciju i sve je veća potreba za radom na interpretaciji, a taj rad u konačnici omogućava pronalazak smisla života (Kaźmierska, 2008: 30). Nakon poslijeratne emigracije iz Krakova i Poljske autorice nisu mislile da će se ikada vratiti. Povratak u rodni kraj koji je bio mjesto sretnog djetinjstva, a koje su rat i gubitak bližnjih pretvorili u mjesto patnje i bolnih emocija, priziva pamćenje vremena sretnog djetinjstva, ali uključuje i bolne emocije.

„Odmah nakon rata mislila sam da moja noga više neće kročiti na poljsko tlo. A sada se vraćam ovdje kao doma. Danas s potpunom sigurnošću znam da Krakov predstavlja najznačajniji dio moga života i da ga ne mogu izostaviti, prekrižiti ili zaboraviti iako sam živjela u Krakovu tako kratko, jedva jedanaest godina. Zatim je počeo rat.“ (Akavia, 2005: 5)

3.3.1. 1. krug: gradski prostor

Povratak započinje susretom s gradom. Miriam Akavia Poljsku i Krakov prvi put nakon emigracije posjetila je 1960-ih godina u pratnji supruga. Za opis grada koristi se metaforom sivila koja se tada često koristila. Andrzej Delorme (Delorme, 2001: 13-14 navedeno u Stępień, 2018: 316) objašnjava zbog čega. U ondašnjoj Poljskoj dominirale su sive i prljave ulice, stepeništa i mjesta javnih okupljanja, zadimljeno nebo, siva odjeća, skroman izbor proizvoda u trgovini; sivi život kao sinonim za težak život.

„Pamtim da se Poljska mojim očima činila tužna i siva. Krakov je tada bio za mene najtužnije mjesto na svijetu.“ (Akavia, 2005: 7)

Jedno od mjesta u gradu, koje prije nije imalo preveliko značenje za autorice, po povratku postaje bitno. Ta su mjesta groblja – domovi vječnog života¹⁷. Groblje, koje je nekada bilo, više ne postoji kao takvo. Danas je samo livada koja je postala groblje za one koji su tu završili svoj život.

„Pronašli smo (...) grob moga pradjeda. To je vjerojatno posljednji nadgrobni spomenik koji je ostao nakon što su Nijemci oskvrnuli groblje i na njemu sagradili logor Płaszów¹⁸. Sada je tu samo jedan. Jedna nadgrobna ploča na smeđem, vlažnom polju.“ (Ligocka, 2018: 340)

Nažalost nisu svi uspjeli pronaći grobove svojih najbližih. Pamćenje nas povezuje s našim umrlima i izgrađuje osjećaj kontinuiteta u vremenu (Kapralski, 2010: 10). Proces izgradnje pamćenja o tragičnim iskustvima, koje uključuje i sjećanje na one koji su poginuli, za preživjele se veže sa sindromom odsutnosti groba najbližih (Kaźmierska, 2008: 168). Miriam Akavia nije pronašla fizičke grobove svojih najbližih, no nosi ih u sebi.

„Njihovi grobovi su jedino u meni. Između njihovih grobova procvjetavao je život mojih kćeri. (...) u meni je još groblje moje prethodne obitelji koje nema – osim u meni – drugi grob.“ (Akavia, 2005: 45)

¹⁷ Naziv za groblje u hebrejskom jeziku glasi *be(j)t chajim* [dom vječnog života] ili *be(j)t olam* [dom vječnog svijeta] (Stępień, 2018: 322).

¹⁸ Logor Płaszów izgrađen je na prostoru dva susjedna židovska groblja.

3.3.2. 2. krug: *milieu de mémoire*

Nakon povratka u grad autorice traže poznanike uz pomoć kojih se mogu ponovno povezati s gradom i domom. Činjenica da postoje prijatelji i trenutak susreta s njima zasigurno je olakšavalo ostvarivanje ponovnog kontakta s rodnim gradom te je davalo osjećaj pripadnosti i iluziju da se ništa nije promijenilo. Prisustvo bliskih osoba pomaže povratku u sretnija vremena (Stępień, 2018: 323). U razgovoru s njima i otkrivanju da oni pamte istu prošlost, povratnici nalaze potvrdu da je svijet koji su zapamtili uistinu postojao (*ibid.* 330).

Irena Bronner je zapisala:

„Osvrnula sam se na lica prijatelja i kroz djelić sekunde učinilo mi se kao da nikada odonda nisam otišla.“ (Bronner 2004: 222)

S druge strane, nemogućnost susreta s poznanicima i spoznaja da više nema onih poput nas, otežava povratak i pronalazak svog mjesta. Neprisutnost Židova daje osjećaj otuđenja u vlastitom gradu (Stępień, 2018: 333). Život u Krakovu teče i dalje, sve je isto, samo nema Židova.

„Krakov stoji na istom mjestu. Wawel se uzdiže nad Vislom, hejnał se ori svakog dana s Marijinog tornja, tu su Sukiennice, parkovi, Aleje i Błonia. Ali nas nema...nema nas u Krakovu i nema nas u ostalim poljskim gradovima. Nestali smo od tamo zauvijek – napušten, umoran narod.“ (Akavia, 2005: 29).

Osim osjećaja neprisutnosti Židova, Miriam Akavia hodajući gradom promišlja da li se iza stranih pogleda krije možda djelić pamćenja i postoji li u masi ljudi netko tko je poznao njezine roditelje. Ona svoju životnu snagu crpi iz života koji je sagradila u Izraelu i iz osjećaja pripadnosti novom kraju (Stępień, 2018: 334-335).

„Ona djevojka koja je u sebi upila atmosferu i ljepotu Krakova i bila je žedna osjećaja – gotovo je ubijena. A ruka koja sada piše ove riječi pripada drugoj osobi kojoj je iz malene, preživjele čestice pružena mogućnost započeti novi život. Taj drugi život u meni snažnije budi osjećaj pripadnosti i snažnije mi vraća neku sigurnost u sebe, a samim time snažnije diktira: ne zaboraviti. Ništa ne zaboraviti.“ (Akavia, 2005: 29)

Drugi povratak Miriam Akavie uslijedio je početkom 1980-ih. Došla je kao članica *Hebrew Writers Association*. Tom prilikom upoznala je Wisławu Szymborsku koja ih je pozvala u svoj dom gdje se, između ostalog, susrela s Ewom Lipskom i Kornelom Filipowiczem koji joj je na odlasku rekao:

„Vi, iz vaše zemlje (ljudi su tada izbjegavali riječ Izrael), najbliži ste nam narod.“
(*ibid.* 9)

Iako židovskog *milieu* više nema, povratnici traže novi *milieu*. Ne odustaju od traganja za ostacima svog nekadašnjeg života. Izgrađuju novo središte sjećanja uz pomoć prijatelja, nekadašnjih susjeda, kolega, ali uključuju i nove osobe koje, baš kao i oni, pamte ili žele znati kako preživjeti osjećaj usamljenosti, tuđine, zaborava, tišine (Stępień, 2018: 337-338).

3.3.3. 3. krug: dom?

„Bila sam dijete rata i iako nisam doživjela posebnu patnju, na vlastite sam oči vidjela svijet koji je uništen. (...) U rujnu 1939. godine, kada sam izašla iz podruma, vidjela sam bombom pogođen dom u kojem sam živjela. (...) Od tog trenutka sve je postalo moguće.“ (Olczak-Ronikier, 2015: 304)

U središtu povratka u rodni grad kao cilj nalazi se dom. Dom se sastoji od više elemenata – zgrade, tj. kuće u kojoj se živi, obitelji, načina života, običaja. Nepostojanje jednog elementa dom čini nepotpunim. Autorice se prije svega vraćaju na lokaciju svog nekadašnjeg obiteljskog doma. Iako zgrada još stoji na svom mjestu, u domu više nema obitelji koja je ondje živjela prije rata. Nema njihove svakodnevice, predmeta, rituala. Posjet domu počinje u trenutku približavanja lokaciji.

„Sa srcem koje snažno udara krenula sam u Łobozowski – u dom u kojem sam se rodila i odrasla.“ (Akavia, 2005: 10)

Uz pomoć poznanika Miriam Akavia uspjela je dogovoriti susret (*ibid.* 10-11) s nekadašnjom susjedom. Po ulasku u njezin stan, Akavia je ugledala balkon svog nekadašnjeg stana. Susjeda ju je upitala je li ona jedna od dviju djevojčica koje su boravile na tom balkonu i što se dogodilo s ostatkom obitelji. Akavia je odgovorila: „Ne znate? – upitala sam možda grubo jer se u meni probudila bol zbog ravnodušnosti okoline. Bol koju nisam mogla obuzdati. – Ne znate što su ovdje radili sa Židovima? Pa bili smo vaši susjedi“. Da bi izbjegla njezino sažalijevanje, izvadila je fotografiju nove obitelji. Pitanja koja susjeda postavlja u autorici dotiču najosjetljivije dijelove pamćenja i osjećaja te bude bol i sjećanje na ravnodušnost poljskih susjeda prema Židovima (Stępień, 2018: 345). Pokazivanjem fotografije obitelji i ne želeći sažaljenje Akavia je željela pokazati svoju snagu te da nije odustala od svog života, već je u Izraelu izgradila sretnu obitelj, a u Poljsku se vratila kao

voljena supruga, majka i baka kojoj je upravo ta ljubav dala snagu da se suoči s teškom prošlosti (*ibid.* 345).

Roma Ligocka imala je samo tri godine kada je zajedno s majkom napustila svoj rodni dom te se preselila u ulicu Michałowskiego kod gospođe Helene Kiernik gdje su ona i majka provele neko vrijeme. To je bilo razdoblje skrivanja koje će uvijek pamtiti i koje će joj se prizvati dolaskom u isti.

„Znam taj stan i svaki put kada sam tu prisjećam se rata i našeg skrivanja.“ (Ligocka, 2012: 111)

Ponovni susret s nekadašnjim domom za većinu u početku izaziva uzbuđenje popraćeno tugom i osjećajem otuđenosti. U nekadašnjem domu najviše se manifestira neprisutnost bližnjih, a u prostoru koji je za autorice najviše njihov, osjećaju se najudaljenije (Stępień, 2017: 266). Možda im baš povratak na to mjesto pomaže u potpunom zatvaranju jednog i otvaranju drugog kruga života. Ranije je spomenuto kako biografski rad nad vlastitim emocijama počinje u trenutku odlaska iz rodnog kraja. Time dotadašnji život završava i počinje novi, no to poglavlje života ne zatvara se u potpunosti. Iako su autorice uspjele izgraditi nov, uspješan život, još uvijek nisu zatvorile ono razdoblje života koje je prethodilo. Odluka o putovanju-povratku u Krakov i, uz pomoć pamćenja, pokušaj rekonstrukcije i pronalaska rodnog doma, približilo ih je zatvaranju prethodnog kruga njihovog života. Autorice nažalost svoj predratni dom nisu pronašle jer dom ne čine samo zidovi i namještaj. Dom čini obitelj i toplina, zajedništvo i sigurnost koju ono pruža. Predratnog doma više nema jer mu nedostaje jedna bitna sastavnica, a to je obitelj. Nje više nema. Nema ni većine grobova. Kako je Miriam Akavia zapisala, grobovi se nalaze unutar njih, a između grobova procvjetali su životi njihove djece. Dom su jedino pronašle u sebi i u svojim autobiografskim zapisima, a njihovo pamćenje im je u tome pomoglo.

Zaključak

Mirno i sretno djetinjstvo u Krakovu prekinula su ratna događanja i njemačka okupacija grada te protjerivanje Židova u geto i logore. Za spomenute autorice to je razdoblje prekretnica u njihovom odrastanju, trenutak u kojem su prestale biti djeca i shvatile da je sve moguće. Krakov je prekrilo sivilo u kojemu nakon rata nisu mogle nastaviti živjeti te su kasnije emigrirale. Kasniji povratak u rodni grad aktivirao je njihovo pamćenje te uz pomoć njega pokušavaju vratiti ono što je godinama odsutno. Pokušavaju rekonstruirati svoj nekadašnji život te pronaći dom.

Autobiografski zapisi nastaju na temelju autobiografskog pamćenja koje se sastoji od iskustava koje je pojedinac sakupljao tijekom svog života. Takvo pamćenje javlja se u najranijoj, a svoj razvoj doživljava u predškolskoj dobi. Upravo se ono smatra temeljem. Pamćenje pojedincu omogućava da spozna vlastiti identitet, a korištenje pamćenja u književnosti omogućuje mu da taj identitet očuva. Iskustva koja pojedinac sakuplja tijekom života mogu činiti polaznu točku u njegovom pripovijedanju. Ta točka najčešće su gradovi, mjesta sjećanja. Gradovi nisu samo ulice i građevine, to su i sudbine, sjećanja, uspomene.

Autori autobiografija često pišu jer žele zatvoriti krug. Njihov život možemo shvatiti kao sustav krugova u čijem je središtu dom. Krugovi oslikavaju slojeve iskustva povratka – od susreta s gradskim prostorom preko pokušaja pronalaska *milieu*, odnosno rekonstrukcije društvenog okruženja, a samim time i područja sjećanja pa sve do povratka domu. Autorice pišu o svom svakodnevnom životu, članovima svoje obitelji i prijateljima, domu, školovanju te o Krakovu, njegovom izgledu, atmosferi u gradu za vrijeme i nedugo nakon Drugog svjetskog rata. Na kraju, kratko pišu o povratku u Krakov godinama nakon emigracije. Ipak, prilikom čitanja trebamo uzeti u obzir koliko su opisani događaji i trenutci istiniti, a koliko fiktivni. Autorice su djela napisale godinama nakon vremena opisanog u njima, a s vremenom pamćenje gubi na vjerodostojnosti. Pamćenje je bilo glavni saveznik u njihovom pisanju, no zasigurno je bilo i dijelova koji su izmišljeni. Analizirani autobiografski zapisi mogu nam poslužiti i kao povijesni izvor o krakovskim Židovima i njihovom načinu života gdje osim osobnih, intimnih pripovijesti, doznajemo i priče o pojedinim dijelovima grada. Autorice su autobiografskim zapisima željele sačuvati svoje uspomene na djetinjstvo u Krakovu, ali s druge strane pisanje im je poslužilo i kao terapija, način da u sebi pronađu grobove svojih bližnjih stradalih u holokaustu i svoj nekadašnji obiteljski dom. Uspješan život i obitelj, koje su zasnovale nakon odlaska, osnažili su ih te im je pomoglo u njihovom povratku i pisanju.

Bibliografija

- Akavia, Miriam. 2005. *Moje powroty*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Barański, Janusz. 2010. „Dom – świat życia poważnego“, U: *Etnologia i okolice. Eseje antyperyferyjne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, str. 264 – 292.
- Bronner, Irena. 2004. *Cykady nad Wisłą i Jordanem*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Cionizam. *Hrvatska enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11906>. Pristup: 11.6.2019.
- Cukras-Stelągowska, J. 2018. Przed kobietą żydowską wiele wyzwań. Intervjuirao Jan Oleksy. *Express Bydgoski*. URL: <https://expressbydgoski.pl/dr-joanna-cukrasstelagowska-przed-kobieta-zydowska-wiele-wyzwan/ar/13863064>. Pristup 19.9.2019.
- Ćurković, Jasna. 2009. „Izgradnja identiteta na temelju pamćenja i zaborava“, U: *Identitet Like: korijeni i razvitak*. Ur. Željko Holjevac. Zagreb: Institut Ivo Pilar, str. 607-62.
- Dąbrowski Mieczysław. 2011. *Wstęp. Fantazmat żydowski w literaturze polskiej*. URL: [https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiv4dGcg8nkAhVi-
ioKHcurBxgQFjABegQIABAC&url=http%3A%2F%2Fwww.polon.uw.edu.pl%2Fdocument%2F9763960%2F10288234%2Fdabrowski_01.pdf&usq=AOvVaw25b8GS5enRQCIHvHNx3teN](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiv4dGcg8nkAhVi-
ioKHcurBxgQFjABegQIABAC&url=http%3A%2F%2Fwww.polon.uw.edu.pl%2Fdocument%2F9763960%2F10288234%2Fdabrowski_01.pdf&usq=AOvVaw25b8GS5enRQCIHvHNx3teN). Pristup: 11.9.2019.
- Eisler, J. 2002. Fale emigracji żydowskiej z powojennej Polski“. U: *Biuletyn IPN*, 3, str. 59 – 61.
- Galas, Michał. 2013. Historia krakowskich Żydów do 1939 r. *Magiczny Kraków*. URL: http://www.krakow.pl/zydowski_krakow/25261,artykul,historia_krakowskich_zydow_do_1939_r_.html. Pristup: 9.6.2019.
- Grądzka-Rejak, Martyna. 2016. *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939-1945)*. Kraków: Wysoki Zamek.
- Grgić, Stipica. 2016. „Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti“. U: *Historijski zbornik*, 59 (1), str. 189-212.
- Historia szkoły. *XLII Liceum Ogólnokształcące*. URL: <http://lo42krakow.pl/historia-szkoly/>. Pristup: 11.6.2019.
- Historia Żydów w Polsce – krótki wykład. Część 01. *Wirtualny Sztetl a*. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/historia-zydow-w-polsce/historia-zydow-w-polsce-krotki-wyklad-czesc-01>. Pristup: 10.9.2019.
- Historia Żydów w Polsce – krótki wykład. Część 02. *Wirtualny Sztetl b*. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/historia-zydow-w-polsce/historia-zydow-w-polsce-krotki-wyklad-czesc-02>. Pristup: 10.9.2019.
- Jewish Population of Krakow. *Holocaust Encyclopedia*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/krakow-cracow>. Pristup: 9.6.2019.

Kapralski, Sławomir. 2010. „Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Próba refleksji teoretycznej“. U: *Pamięć, przestrzeń, tożsamość*. Ur. Sławomir Kapralski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, str. 9-46.

Kaźmierska, Kaja. 2008. *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z zagłady*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.

Kovač, Mirko. 2004. „Pisac i grad“. U: *Sarajevske Sveske*, 21-22, str. 13-17.

Ligocka, Roma. 2012. *Dobre dziecko*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Ligocka, Roma. 2018. *Dziewczynka w czerwonym płaszczyku*. Suradnja Iris von Finckenstein. Priredila Katarzyna Zimmerer. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Martin, Sean. 2004. *Jewish life in Cracow 1918-1939*. London: Vallentine Mitchell.

Nora, Pierre. 1989. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“. U: *Representations*, 26, str. 7-24.

Olczak-Ronikier, Joanna. 2015. *Wtedy. O powojennym Krakowie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Pisarski, Maciej. 1997. „Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951“, U: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*. Ur. Jerzy Tomaszewski. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, str. 13-81.

Sablić Tomić, Helena i Ileš, Tatjana. 2011. „Grad između pamćenja i zaborava“. U: *Pamćenje, sjećanje, zaborav u Hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Ur. Boris Senker, Dubravko Jelčić, Milan Moguš. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 303-322.

Stępień, Monika. 2017. „Powroty krakowskich Żydów do rodzinnego miasta w świetle literatury dokumentu osobistego“. U: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, 6. Ur. Stefan Gąsiorowski i Magdalena Ruta. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, str. 255-266.

Stępień, Monika. 2018. *Miasto opowiedziane Powojenny Kraków w świetle żydowskiej literatury dokumentu osobistego*. Kraków: Wydawnictwo Austeria

Szpcioński, Andrzej. 2004. „Miejsca pamięci (lieux de mémoire)“. U: *Teksty Drugie*, 4, str. 11-20.

Švob, Melita. 1995. „Migracije i promjene u židovskoj populaciji“. U: *Migracijske teme*, 11(3-4), str. 231-289.

UNRRA. *Hrvatska Enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63243>. Pristup: 14.9.2019.

Zaleski, Marek. 2004. *Formy pamięci*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.

Żydowska literatura. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zydowska-literatura;4003280.html>. Pristup: 13. 5. 2019.

Pamćenje krakovskih Židova u poslijeratnim autobiografskim zapisima odabranih autorica

Sažetak

Krakov je prije Drugog svjetskog rata bio dom velikom broju Židova. Nijemci svojim dolaskom protjeruju u geto i logore Židove, od kojih veliki dio neće preživjeti, a većina preživjelih kasnije se odlučila za emigraciju. Nakon rata počinje se objavljivati velik broj tekstova posvećen židovskoj zajednici stradaloj u holokaustu. U ovome radu analizirano je nekoliko autobiografskih zapisa odabranih autorica, podrijetlom Židovki, prilikom čega je promatrano pamćenje. Autorice su boravile u Krakovu u periodu oko Drugog svjetskog rata, a kasnije su se odlučile na emigraciju. Godinama nakon vraćaju se u grad te oslanjajući se na vlastito pamćenje, pišu knjige autobiografskog karaktera u kojima pokušavaju rekonstruirati život u Krakovu.

Ključne riječi: Krakov, poljska književnost, autobiografija, pamćenje